

Joanna Korzeniewska

KOLOKACJE JAKO PROBLEM GLOTTODYDAKTYCZNY

Kilka uwag o teorii łączliwości semantycznej

Ogólnie przyjmuje się, że kolokacja jest tożsama ze zdolnością podsystemu leksykalnego (PL) do wstępowania w stałe, zazwyczaj skonwencjonalizowane, związki syntagmatyczne z innymi wyrazami¹. Jest to zatem każde dozwolone w danym języku połączenie dwu lub więcej wyrazów, czyli każdy zaakceptowany przez dany język przypadek współwystępowania wyrazów.

Teoria kolokacji (łączliwości semantycznej), zwłaszcza w zakresie syntagm skonwencjonalizowanych, została współcześnie rozwinięta przez A. Szulca². Genetycznie wywodzi się ona ze szkoły londyńskiej, gdzie J.R. Firth proponuje termin "kolokacje" dla oznaczenia połączeń wyrazowych, powstających na zasadzie asocjacji³. Zarówno termin, jak i zjawisko popularyzuje z kolei M.A. Halliday, przedstawiciel kierunku post-firthowskiego, rozumiejący przez kolokacje kombinatorykę wyrazową⁴. Współcześnie pojęcie kolokacji utożsamia się słusznie z walencją rozumianą jako "całokształt potencjalnych połączeń określonego wyrazu"⁵. Ze względu na treść niniejszego artykułu istotna jest walencja l e k s y k a l n a, manifestująca się w tym, że "określone wyrazy mogą występować w stałych związkach łączliwości"⁶. Jest to zatem "właściwa elementom wypowiedzeń zdolność do otwierania w kontekście językowym miejsc (pozycji), które mogą lub muszą być zajęte przez inne elementy (...) leksykalne"⁷.

Kolokacje wchodzą do poszczególnych PL na zasadzie konwencji, a stąd różnice w tym zakresie pomiędzy językami są znaczne i stanowią podłoże istotnej liczby błędów leksykalnych (BL). Omawiane w niniejszym artykule uchybienia okreś-

lamy mianem błędów kolokacji (BK), rozumiejąc tu kolokacje jako s k u t e k pewnych procesów.

U podłoża użycia syntagm konwencjonalnych nie znajdujemy żadnych reguł, co stanowi zasadniczy problem w nauce języka (zwłaszcza obcego). Materiał analizowany w niniejszym artykule ma zobrazować komplikacje wynikające z takiego stanu rzeczy.

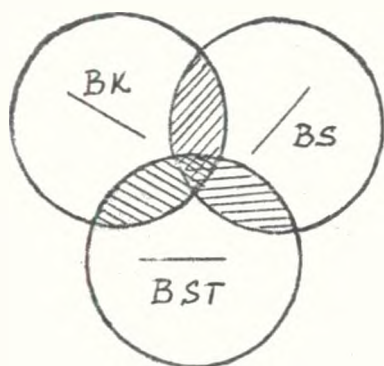
Związek teorii łączliwości semantycznej z występowaniem BL

Badania nad błędem leksykalnym wyrazu wykazują znaczny, a zwłaszcza znaczący udział w nich efektów zachwiania związków kolokacyjnych. Wynika to z faktu, że największe trudności dotyczą nie tyle uczenia się i zapamiętywania znaczeń poszczególnych wyrazów, ile uczenia się oraz zapamiętywania różnorodnych połączeń konwencjonalnych. Z kolei z braku orientacji co do użycia takich połączeń komunikacja może ulegać znacznym zakłóceniom (powyższe spostrzeżenie dotyczy również L_2 pokrewnego w stosunku do L_1 uczniów). O ile na poziomie percepcji "czytelność" kolokacji osiąga bardzo wysoki poziom, o tyle w działaniu językowym o charakterze produktywnym użycie właściwych połączeń międzywyrazowych należy raczej do rzadkości. Skądinąd wiadomo, iż właściwe posługiwanie się danym wyrazem nie jest możliwe, w wypadku, gdy użytkownik nie zna jego powiązań kontekstowych.

Zamierzając podjąć próbę oceny właściwości BK, należy umieścić je w szerszym kontekście. W tym celu niezbędne jest sformułowanie definicji BL, które rozumiemy jako niezamierzone przez użytkownika odchylenie od obowiązującej w ramach danego języka normy leksykalnej (jako fragmentu normy językowej) oraz od normy społecznej, glottopragmatycznej. Stosując lingwistyczne kryterium klasyfikacji, możemy dalej wyodrębnić błędy kodowe oraz pozakodowe, a w granicach pierwszych - kolokacyjne i semantyczne, zaś w granicach drugich - stylistyczne i glottopragmatyczne; wszystkie one są zdeterminowane interferencyjnie.

W ramach takiej klasyfikacji proponujemy wyodrębnienie trzech podzbiorów, zawierających błędy o znacznej częstości, znacznej szkodliwości komunikatywnej lub też o obydwu wzmiankowanych właściwościach. Są to błędy semantyczne, kolokacyjne i stylistyczne. Punktem wyjścia takiej klasyfikacji jest właśnie uznanie faktu, że znajomość izolowanych wyrazów nie jest tożsama z umiejętnością posługiwania się nimi w celach komunikatywnych. Wyrazy żyją w kontekstach sytuacyjnych, a prawidłowe różnicowanie relacji i powiązań, przede wszystkim syntagmatycznych, jest świadectwem znajomości języka. Wszelkie mankamenty użycia wyrazu, zakłócające w większym lub mniejszym stopniu komunikatywność wypowiedzi oraz sprzeczne z normą leksykalną - są błędami.

Zakres wyodrębnionych podzbiorów ilustruje model

Rys. nr 1. Podzbiory BL

- BS - błąd semantyczny
- BK - błąd kolokacyjny
- BST - błąd stylistyczny

BS, BK, BST są podzbiarami systemu, a w związku z tym zawierają w sobie elementy znaczenia terminu "błąd leksykalny", lecz kwestiami tymi nie będziemy się zajmowali w niniejszych rozważaniach⁸. Skoncentrujemy natomiast uwagę na BK, o którym możemy powiedzieć, że jest przejawem ignorancji co do s e m a n t y c z n e j łączliwości wyrazów w skonwencjonalizowane (znormalizowane) związki syntagmatyczne. Ta ignorancja przejawia się w niestosowności połączenia dwu lub więcej wyrazów w jedno wyrażenie lub zwrot. Inaczej mówiąc: ażeby unikać BK, każdy użytkownik danego języka musi uporać

się z wyodrębnieniem określonego związku wyrazowego z tła tożsamościowego, w którym ten występuje: w czym podobny jest do innych, a czym się od nich różni, i co właśnie stanowi o jego skonwencjonalizowaniu. Należałoby dodać, że o otwarto-zamkniętym charakterze podsystemu leksykalnego stanowi fakt, że zbiór semantemów, które mogą wypełnić daną strukturę językową, jest ograniczony między innymi konwencjami leksykalnymi danego języka. Naszym zdaniem nie ułatwia to opanowania kodu językowego w tym zakresie, zwłaszcza gdy L_2 jest pokrewny w stosunku do L_1 (działają wtedy fałszywe podobieństwa). Restrykcje semotaktyczne (dotyczące łączliwości semantycznej) są warunkowane historycznie, kulturowo, a zatem wymagają nie tylko znajomości kodu, ale i szerokiego kontekstu społecznego, o co w warunkach szkolnych jest niezmiernie trudno, chociażby ze względu na ograniczenia czasowe.

Poniżej przedstawiamy liczne egzemplifikacje, dokumentujące opisane fakty

Charakterystyka wybranych błędów kolokacyjnych

Podstawą analizy jest tutaj korpus kolokacji składający się z 114 błędów zgromadzonych na podstawie zawartości piśmnych prac egzaminacyjnych kandydatów na filologię rosyjską różnych uczelni wyższych w Polsce. Zostały one popełnione przez uczniów w procesie generowania tekstów, bowiem występują w tzw. wypracowaniach na zadany temat.

Zasadniczą przyczyną wszystkich omawianych błędów są procesy interferencyjne o różnym stopniu intensyfikacji: 81 błędów spowodowała interferencja międzyjęzykowa (I_m), 19 - wewnątrzjęzykowa (I_w), a 14 - kombinowana (I_k). Obok tego podstawowego zdeterminowania błędności można wyodrębnić szczegółowe cechy podsystemów leksykalnych języków w sytuacji kontaktu, które stanowią podłoże danego procesu interferencyjnego

W grupie błędów implikowanych przez I_m dwadzieścia można określić jako "czysty" efekt oddziaływania znajomości L_1 ; są to w zasadzie kalki leksykalne. Np.:

* великие требования (высокие требования) - wielkie wymagania,
 * войти на экран (выйти на экран) - wejść na ekran,
 * выкрутить номер телефона (набрать номер) - wykręcić numer...
 * будить изумление (приводить в изумление) - budzić zdumienie,
 * вести время (проводить время) - sprzedać czas,
 * вести лекции (читать лекции) - prowadzić wykłady
 * ввести в мир (ввести в общество) - wprowadzić w świat⁹.

Kolejne 41 BK są skutkiem o podłożu, które można określić bardziej szczegółowo: interferencja jest tu spowodowana jakąś przyczyną lingwistyczną, związaną z określoną właściwością kontaktujących podsystemów leksykalnych; pozostałe 20 BK są spowodowane więcej niż jedną przyczyną tego typu.

Przejdźmy do oceny błędów pierwszej grupy: *грубые (крупные) черты лица to efekt niezróżnicowania zbliżonych znaczeń przymiotników ГРУБОЙ i КРУПНЫЙ, przy czym dotyczy to obu języków. Określenie ГРУБОЙ oznacza: 1. gruby, ordynarny (głos), 2. gruby, szorstki, prosty, grubiański, nieokrzesany, 3. wykonany w ogólnych zarysach; a КРУПНЫЙ: 1. gruby, gruboziarnisty, 2. duży, 3. tęgi, rosły, postawny, 4. wielki, wybitny, 5. wielki, poważny. Fakt niedyferencjacji znaczeń może być również wzmacniany przez mało precyzyjny opis semantyczny, z czym mamy także do czynienia powyżej. Pierwsze ze znaczeń przymiotnika ГРУБОЙ może sugerować poprawność semantyczną syntagmy "грубые черты лица", podczas gdy "крупные черты лица" jest syntagmą egzystującą w PL niezależnie od jakichkolwiek reguł. Podobną sytuację obserwujemy w wypadku wygenerowania kolokacji *развязывать проблемы (решать проблемы) - rozwiązywać problemę, gdzie развязывать oznacza: 1. R. uzел, 2. Уничтожив препятствия, дать возможность развязаться чему-нибудь, 3. Дать свободу действий, освободить от обязанностей, a решать = 1. Решить, 2. R. дело в чью-то пользу, 3. Решить задачу (mat.). Natomiast polska nazwa rozwiązywać obejmuje znaczenia: 1. развязывать, 2. Решать, разрешать, 3. Распускать, расформировывать, 4. Расторгать.

Ten przykład ilustruje również sytuację, gdy na oznaczenie jakiegoś zjawiska w L_1 mamy mniej możliwości leksykalnych niż w L_2 : w języku polskim tylko czasownik rozwiązywać, występujący w różnych kolokacjach, a w języku rosyjskim zakres możliwości jest szerszy, bowiem w pozornie analogicznych do JP związkach znaczeniowych występują dwa czasowniki: развязывать i решать.

Inne źródło niewłaściwego generowania wypowiedzi w ramach oddziaływania I_m to brak zróżnicowania semantycznego w granicach L_1 oraz towarzysząca temu bliskość semantyczna danych dwu wyrazów w L_2 . Np.: *длинный разговор (долгий разговор) - długa rozmowa. W JR длинный = 1. Имеющий большую длину, протяжение, 2. Больше по длине, чем нужно; долгий = 1. Продолжительный, длительный, 2. Длинный (устар.): волос долог, ум короток, в долгий ящик откладывать: A w JP długi = длинный, долгий. W podobnych przypadkach opracowanie kolokacji na poziomie nawyku jest warunkiem sine qua non nie zakłóconej komunikacji językowej. Ilustracją analogicznych okoliczności jest błędna kolokacja *жизненная дорога (жизненный путь) - droga życiowa. Z informacji słownikowej wiadomo, że дорога = 1. Узкая полоса земли, предназначенная для передвижения, путь сообщения, 2. Место, по которому надо пройти или проехать, путь следования, 3. Путешествие, пребывание в пути, 4. перен. Средства достижения какой-нибудь цели, жизненный путь. Natomiast путь = 1. То же, что дорога в 1. знач., 2. Место, линия в пространстве, где происходит передвижение, сообщение, 3. Железнодорожная колея, линия, 4. Путешествие, поездка, 5. Направление, маршрут, 6. перен. Направление деятельности, развитие чего-нибудь, образ действия, 7. Польза, толк (простор.). Korzystając ze słownika polsko-rosyjskiego, uszeń może dowiedzieć się, że дорога = 1. Дорога, путь, 2. Путь, способ, порядок

Zatem szczególne przyczyny lingwistyczne intensyfikacji procesów interferencyjnych o charakterze międzysystemowym to:

1) częściowa odpowiedniość zakresów semantycznych leksemów wchodzących w kolokacje (przecinanie się znaczeń lub stosunek inkluzji).

2) brak zróżnicowania znaczeniowego w L_1 , gdzie jako ekwiwalent dla określenia dwu zjawisk w L_2 istnieje jedna nazwa, a jednocześnie brak wyraźniejszego zróżnicowania znaczeniowego pomiędzy tymi dwoma bliskimi semantycznie nazwami w L_2 .

Skoncentrujemy z kolei uwagę na BK, które są spowodowane zasadniczo przez I_w . Jakie uwarunkowania szczegółowe powodują żywotność tego procesu? Są to uszeregowane w kolejności zstępującej takie przyczyny:

р о д о б и е њ с т в о с е м а н т ы с з н е, np.:
*всего хорошего (всего доброго) - wszystkiego najlepszego;
*длинная (продолжительная) встреча - długie, długotrwałe spotkanie;
*достопримечательности (достоинства) характера - zalety charakteru;

б л и с к о с ć ф о р м а л н а (р а г о н і ш і а),
np.: *проверять (проводить) время; *промтоварный (продовольственный) магазин; *сделать предлог (сделать предложение);

і г н о р а н с ј а, w wyniku której odnotowujemy neologizmy uczniowskie: *наводить к борьбе (призывать...); *начальное училище (восьмилетняя школа); *пользоваться надеждой (возлагать надежды);

р о д о б и е њ с т в о с е м а н т ы с з н е о r a z
f о р м а л н е: *владеть дипломом (обладать).

Z powyższej kolejności wynikałoby, że najczęstszą przyczyną BK w ramach oddziaływania I_w jest podobieństwo semantyczne. Przyjrzyjmy się dla przykładu sytuacji niezróżnicowania znaczeń wyrażanych leksemami: ДОСТОИНСТВА, ДОСТОПРИМЕЧАТЕЛЬНОСТИ. Otóż достоинство = 1. Положительное качество, 2. Совокупность высоких моральных качеств, а также уважение этих качеств в самом себе, 3. Стоимость, ценность денежного знака, 4. Титул. А достопримечательность = 1. см., достопримечательный, 2. Место или предмет, заслуживающие особого внимания в силу каких-нибудь своих качеств.

Łatwo zauważyć, że opis semantyczny, zawarty w dwu powyższych hasłach słownikowych, nie zawiera informacji, które byłyby dla uczniów dostateczną podstawą właściwego generowania kolokacji z tymi leksemami.

Ignorancja stanowi podłoże BK, co do którego trudno wypowiedzieć się w miarę jednoznacznie. Kontrowersyjne byłoby tu określenie relacji wzajemnych pomiędzy interferencją a ignorancją jako decydujących o przyczynach błędnego działania językowego. Wskazują na to zresztą przytoczone wcześniej przykłady. Otóż leksemy НАВОДИТЬ, НАЧАЛЬНЫЙ, ПОЛЬЗОВАТЬСЯ istnieją wprawdzie w JR, lecz są używane w absolutnie odmiennych od wyżej przytoczonych znaczeniach i kolokacjach. W tego typu przypadkach można z dużym prawdopodobieństwem założyć, że uczeń w poczuciu bezradności uzupełnia luki w swojej kompetencji językowej tymi wyrazami, które w danym momencie przyjdą mu na myśl.

BK uwarunkowane generalnie I_K można by uszeregować - zależnie od produktywności przyczyn - w sposób następujący:

р о д о б и е н і с т в о с е м а н т у с з н е: *злой характер (плохой) - zły charakter; *измениться в лёд (превратиться) - zamienić się w lód; *справлять сцены (устраивать сцены) - przen. - urządzać sceny; *твердые нервы (крепкие нервы) - silne nerwy;

р о д о б и е н і с т в о с е м а н т у с з н е о г а з ф о р м а л н е: *выразительный талант (яркий талант) - wyrażny talent; *попробовать счастья (попытать счастье) - spróbować szczęścia; *сложить благодарность (выразить благодарность) - złożyć podziękowanie; *сложить экзамен (выдержать экзамен) - zdać egzamin, arch.: złożyć egzamin. Podobieństwo semantyczne w granicach oddziaływania interferencji kombinowanej dotyczy ze zrozumiałych względów zakresu użycia danego leksemu i w L_1 , i w L_2 . Na przykład kolokacja *злой характер jest efektem przeniesienia związku semantycznego z JP oraz niezróżnicowania znaczeń wyrażanych leksemami злой, плохой, gdzie злой = 1. Закрывающий в себе зло. 2. Полный злости, зло-

сти. 3. Причиняющий сильную неприятность, боль. 4. Сердит, исполнен злобы на кого-нибудь. 5. делающий что-нибудь увлеченно, с азартом, а плохой = I. Лишенный положительных качеств, неудовлетворительный, не удовлетворяющий каким-нибудь требованиям. 2. Очень слаб, не подает надежды на выздоровление. 3. О болезненном или тяжелом душевном состоянии.

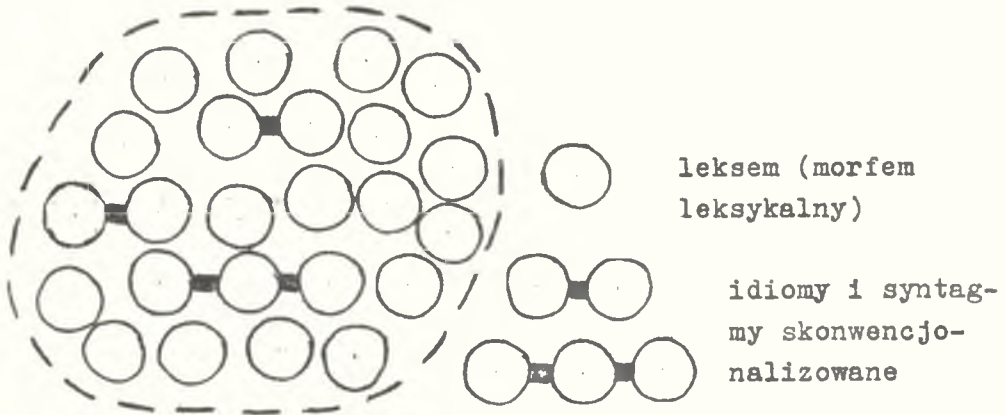
Kolokacja *выразительный талант jest skutkiem podobieństwa semantycznego leksemów: wyraźny, выразительный, яркий oraz podobieństwa formalnego pierwszych dwóch. Zgodnie z informacją słownikową выразительный = I. Хорошо выражающий что-нибудь, яркий по своим свойствам, внешнему виду (в.речь, лицо, глаза); яркий = I. дающий сильный свет, сияющий. 2. О цвете. 3. Выдающийся в каком-нибудь отношении (талант, пример).

Uwagi końcowe

Wąskie ramy konstrukcyjne artykułu nie pozwalają na bardziej wszechstronną analizę. Niemniej jednak już w oparciu o niewielki korpus błędów można stwierdzić, że u podłoża procesów błędotwórczych w zakresie leksyki leży "prawo minimalnej różnicy"¹⁰: zarówno prawdopodobieństwo występowania, jak i komunikatywna istotność BK jest odwrotnie proporcjonalna do wielkości różnic (głównie semantycznych). Innymi słowy, im mniejsza różnica pomiędzy leksemami L_1 i L_2 w sytuacji kontaktu (a także pomiędzy leksemami w granicach jednego języka), tym większa jest częstość błędów. W sytuacji kontaktu języków p o k r e w n y c h ze zrozumiałych przyczyn uczeń wykorzystuje nie tylko faktyczne, ale i pozorne podobieństwa semantyczne, semantyczne oraz formalne lub też - formalne.

Określone konsekwencje dla przebiegu performancji wynikają również z otwartości PL, w którym istnieją jednakże również klasy elementów zamkniętych.

Rys. nr 2. Zbiór elementów podsystemu leksykalnego

Kształtowanie nawyków w zakresie znajomości podsystemu leksykalnego, który składa się w gruncie rzeczy z samych nieregularności, wiąże się z opanowaniem pewnych restrykcji, a dotyczą one właśnie klas zamkniętych. Sprawny przebieg komunikacji językowej nie jest możliwy, jeżeli u użytkownika nie nastąpi wcześniej proces interioryzacji tych związków leksykalnych. Ich interioryzacja jest o tyle realna, o ile odbywa się w oparciu o kontekst i konsytuację, wskazujące również na ich społeczne, pozasystemowe uwarunkowania. Kontekst podpowiada informacje na temat właściwości strukturalnych kodu językowego, natomiast "odczytanie" konsytuacji wymaga poznania uwarunkowań pozakodowych.

Trzeba by jeszcze wyodrębnić te specyficzne cechy podsystemu leksykalnego jako zbioru fragmentarycznie uporządkowanego, które w najbardziej dotkliwy sposób rzutują na możliwości osiągnięcia przez ucznia kompetencji w tym zakresie. Podsystem ten

- zawiera praktycznie niepoliczalną liczbę jednostek,
- jest mało stabilny, bo poddawany naciskom zmiennej rzeczywistości,

- jest przede wszystkim otwarty, a więc wskazuje gotowość przyjmowania różnorodnych jednostek, częstokroć o charakterze okazjonalnym, co z kolei wpływa na niepoliczalność zbioru,

- zawiera w sobie klasy elementów zamkniętych w postaci idiomów oraz idiomów względnych, czyli syntagm skonwencjonalizowanych.

Immanentne cechy podsystemu leksykalnego z jednej strony, a działanie lingwistycznie zdeterminowanego "prawa minimalnej różnicy" z drugiej - składają się na skomplikowaną sytuację badawczą w zakresie błędów leksykalnych, a więc i kolokacyjnych. Intencją autorki było zobrazowanie pewnych istotnych trudności, towarzyszących poszukiwaniu sposobów eliminacji błędów w zakresie kolokacji.

PRZYPISY

¹ A. Szulc, Podręczny słownik językoznawstwa stosowanego, PWN Warszawa 1984, s. 113.

² A. Szulc, Możliwości i granice automatyzacji w nauczaniu języków obcych, "Języki Obce w Szkole" 1972, nr 2; A. Szulc, Lingwistyczne podstawy programowania języka, PZWS, Warszawa 1971, *passim*, a także w innych opracowaniach tegoż autora.

³ J.R. Firth, Papers in Linguistics 1934-51, London, Oxford University Press 1957; M.A.K. Halliday, Categories of the theory of grammar, "Word" 1961, nr 17, s. 241-292; Paul van Buren, Semantyka a nauczanie języka w: Kurs edynburski językoznawstwa stosowanego, t. I. Rozprawy z językoznawstwa stosowanego. Red. J.P.B. Allen, S. Pit Corder, red. wyd. polskiego J. Rusiecki, WSiP, Warszawa 1983. Tłum. B. Dancygier.

⁴ U Coseriu tożsame semantycznie z tym terminem jest określenie: zgodności leksykalne (lexikalische Solidaritäten).

⁵ A. Szulc, Podręczny słownik..., s. 250.

⁶ Ibid., s. 251. (Walencję leksykalną określa również Szulc mianem konotacji leksykalnej lub też kolokacyjnej).

⁷ A. Szulc, Podręczny słownik..., s. 250.

⁸ W modelu BL podzbiór BST wyodrębniono graficznie; ma to ilustrować fakt, że stylistyka językowa rozpatruje błędy (między innymi) nie tylko w zakresie podsystemu leksykalnego, lecz interpretuje z określonego punktu widzenia również inne podsystemy językowe.

⁹ Przy analizie błędów autorka korzystała z informacji semantycznych zawartych w następujących słownikach: P.N. Denisov, V.V. Morkowkin (red.), 'Учебный словарь' секретажемо-

sti słow russkiego jazyka, "Russkij jazyk", Moskwa 1978; D. Hessen, R. Stypuła, Wielki słownik polsko-rosyjski, PWN, Wiedza Powszechna, Sowietkaja encykłopedija, Warszawa, Moskwa 1967; A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, Wielki słownik rosyjsko-polski, Wiedza Powszechna i Sowietkaja encykłopedija, Moskwa-Warszawa 1970; S.I. Ożegow, Słowar' russkiego jazyka, Izd. IX. Sowietkaja encykłopedija, Moskwa 1972.

¹⁰ A. Szulc, *Możliwości i granice automatyzacji...*, s.96.

Иоанна Коженевская

КОЛЛОКАЦИИ КАК ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

В статье производится классификация допускаемых польскими учащимися лексических ошибок, состоящих в неправильном употреблении компонентов устойчивых словосочетаний, и выявляются причины этих ошибок, вызываемых, в основном, межъязыковой и внутриязыковой интерференцией.